

Political Orientations in the Translation of Historical Texts in Qajar Iran

Zadmehr Torabi¹ , Kurosh Salehi²

1. Corresponding author, Department of English Language and Literature, Faculty of Foreign Languages, Vali-e-Asr University of Rafsanjan, Rafsanjan, Iran. Email: z.torabi@vru.ac.ir

2. Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. Email: salehi@lihu.usb.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
2, February, 2027

In Revised Form:
23, July, 2026

Accepted:
14, September, 2026

Published Online:
16, September, 2026

Keywords: Translation of texts, Qajar period, historical texts, student missions to Europe, national identity.

Abstract

During the Qajar period, the translation of historical texts into Persian surged in response to pressing societal demands, yet this practice was far from a purely historical exercise. Motivated by a desperate quest to diagnose the roots of Iran's backwardness and to find a viable path to development, various translations emerged, with historical works drawing substantial interest from courtiers, statesmen, and reformists. Employing a historical methodology, this study critically examines the translation process of these historical texts and analyzes their underlying political orientations. It specifically investigates how political, cultural, and social factors influenced these translations, exploring existing orientations such as selectivity in content, deliberate distortions, and the strategic emphasis on certain themes. The findings indicate that these translations were carried out in a distinctly selective fashion, with their bias predominantly shaped by the imperatives of power and a focused interest in the careers of prominent European rulers. This selective process reveals that most translations were politically charged, often aligned with modern state theory, and fundamentally oriented toward identity-formation. As a result, while they had a relatively modest impact on deepening Iranians' understanding of their own historical context and identity, they inadvertently set the stage for major intellectual developments in the subsequent era.

Cite this The Author(s): Torabi, Z., Salehi, k., (2026). Political Orientations in the Translation of Historical Texts in Qajar Iran- A Documentary Analysis of the Persepolis Tablets. Iranian Studies Vol. 16, No. 2, Summer - (19-40). <https://doi.org/10.22059/jis.2026.410445.1394>

Publisher: University of Tehran Press.

© Author(s) retain the copyright: Zadmehr Torabi, Kurosh Salehi

DOI: <https://doi.org/10.22059/jis.2026.410445.1394>

1. Introduction

Translations of historical texts into Persian during the Qajar period (1795–1925 CE) were never politically neutral intellectual endeavors; they emerged as a direct and urgent response to Iran's humiliating military defeats by Russia and the escalating diplomatic pressures exerted by Britain and France. The Qajar court, operating within a fragile tribal and traditional structure that lacked modern institutions, a regular army, and an efficient bureaucracy, found itself increasingly incapable of competing with European powers. Through translation, the court pursued two simultaneous and inherently contradictory objectives: first, "discovering the secret of progress" by studying the biographies of powerful European monarchs such as Napoleon, Peter the Great, Frederick the Great, and Louis XIV, in hopes of extracting practical political and military solutions; and second, "restoring lost prestige" by reviving and glorifying Iran's ancient past, thereby legitimizing the Qajars' own fragile authority and compensating for their contemporary failures (Adamiyat, 1967; Farmanfarmaian, 2001; Shouhani, 2014). However, these translations were by no means comprehensive or impartial; they were highly selective, systematically censoring revolutionary ideas, critical political philosophy, and any content that could potentially challenge the absolute monarchy. While a considerable body of research exists on the general history of translation in Iran, no comprehensive study has specifically focused on the political orientation and evolutionary trajectory of historical translations throughout the entire Qajar period. The present study aims to fill this lacuna by examining how translation processes evolved institutionally, how their content selection and ideological orientation shifted—or persisted—over time, and ultimately how a court-controlled practice inadvertently generated intellectual awakening and contributed to the theoretical foundations of the Constitutional Revolution.

2. Materials and Methods

This research is descriptive-analytical in nature, employing a historical-critical approach combined with qualitative content analysis. The corpus comprises all available translations of historical texts from European languages—primarily French, English, and Russian—into Persian during the period from 1210 to 1344 AH (approximately 1795–1925 CE). Sampling was conducted purposively, based on two main criteria: the accessibility of the full translated text, and clear identification of both the translator and the date of translation. Primary sources included manuscripts, lithographic prints, travelogues, memoirs, and court chronicles preserved at the National Library of Iran, the Majlis Library, and various digital archives. The independent variable is the chronological period and its corresponding socio-political context, which we divided into three major phases: the era of Fath-Ali Shah and Mohammad Shah, the long reign of Nasser al-Din Shah, and the post-Nasseri period leading up to the Constitutional Revolution. Dependent variables include: the institutional development of translation (from scattered informal efforts to organized state bureaus), content selection patterns (proportion of political-historical vs. other subjects), the degree of alignment with royal discourse versus critical discourse, the identity-building and nationalist functions of translations, and the unintended intellectual consequences that emerged over time. Background variables such as diplomatic relations with France, Russia, and Britain, the influence of foreign advisors, and the dispatch of students to Europe were also considered. Data analysis was performed using critical discourse analysis, drawing on theories of the modern state and national identity, alongside historical comparison across the three identified periods. Cross-referencing between multiple sources was employed to ensure both validity and reliability.

3. Results

The translation process evolved through three distinct and progressively institutionalized stages. In the first stage (Fath-Ali Shah and Mohammad Shah), translations were sporadic, scattered, and largely mediated by Armenians, Zoroastrians, foreign advisors, and religious missionaries, focusing mainly on military manuals, geographical accounts, and brief historical summaries (Eqbal Ashtiani, n.d.). In the second stage (the Naseri period, 1848–1896 CE), translation became significantly institutionalized and centralized at the court through the dispatch of students to Europe, the establishment of Dar al-Fonun (1851), Dar al-Tarjomeh-ye Naseri, and a

formal state translators' bureau. Prominent translators such as Richard Khan, Mirza Malkam Khan, and Mohammad Hassan Khan Etemad al-Saltaneh produced dozens of historical works, including translations of Voltaire's *History of Peter the Great*, Gibbon's *Decline and Fall of the Roman Empire*, and numerous biographies of Napoleon, Louis XIV, and Frederick the Great (Adamiyat, 2019; Qasemi, 2000; Farmanfarmaiyan, 2001). In the third stage (from the late Naseri period to the Constitutional movement), independent intellectuals—including Akhundzadeh, Jalal al-Din Mirza, Kermani, and Mirza Yusof Etessam al-Molk—broke the court's monopoly, translating critical, literary, and philosophical texts for broader public consumption through emerging newspapers and journals (Arianpour, 1978; Adamiyat, 1970). Regarding content orientation, the vast majority of historical translations focused on powerful European rulers and the history of great states (France, Russia, Prussia, and the Roman Empire), systematically avoiding works that discussed republican governance, civil rights, separation of powers, or any form of anti-monarchical thought. More than thirty translated works from the Naseri period remained as unpublished manuscripts archived in royal treasuries, indicating deliberate censorship and containment (Shouhani, 2014; Gibbon, manuscript, 1868). Simultaneously, however, translations of orientalist works—such as those by Herodotus, Sir John Malcolm, and George Rawlinson—alongside adapted compilations like Etemad al-Saltaneh's *Dorar al-Tijan* and Jalal al-Din Mirza's *Nameh-ye Khosrowan*, played a crucial role in reconstructing Iranian national identity based on the grandeur of ancient Persia. This movement gradually transformed traditional royal-centric historiography—which had been purely chronicle-based, flattering, and uncritical—into a more documentary, evidence-based, and critical style of historical writing (Adamiyat, 1967; Amanat, 1998; Mansourbakht et al., 2018).

4. Discussions and Conclusion

The findings of this study confirm that historical translations during the Qajar period were fundamentally a political project, first and foremost designed to legitimize absolute monarchy and to find immediate, instrumental solutions for the state's survival in the face of European expansion. The marked increase in translation activity observed during Nasser al-Din Shah's reign directly corresponded to heightened diplomatic pressures, military humiliations, and growing awareness among the elite of Western technological and institutional advancements. However, this quantitative growth was not matched by qualitative expansion, because the court persistently selected only those works that reinforced royal imagery and avoided texts that could introduce challenging political concepts. Despite this restrictive orientation, translations acquired a dual and even subversive function once they reached non-governmental intellectuals. The very same works intended to strengthen royal authority became instruments for criticizing despotism, promoting modern political theories, and nurturing nationalist sentiments. Remarkably, many former court translators—such as Malkam Khan, Mostashar al-Dowleh, and Akhundzadeh—later became leading theorists and activists of the Constitutional movement, directly contributing to the theoretical and practical challenges to the monarchy they had once served (Kasravi, 1984; Adamiyat, 1970; Ahmadi, 2021). This historical duality—translation serving both to uphold and to undermine the monarchy—constitutes the unintended yet most consequential legacy of the translation movement in Qajar Iran. Ultimately, while translations were initiated to consolidate royal hegemony, they inadvertently laid the groundwork for the theoretical transition from absolute monarchy to constitutionalism by fostering a documented and glorified national identity, encouraging critical and evidence-based historiography, and familiarizing Iranian intellectuals with modern political thought, constitutional principles, and the ideals of civil society. These findings strongly underscore the inherent failure of selective, state-controlled translation policies to contain the emancipatory potential of knowledge transfer, and highlight the transformative power of translated texts in shaping political consciousness even under repressive conditions.

جهت‌گیری‌های سیاسی در ترجمه متون تاریخی ایران دوره قاجار

زادمهر ترابی^۱✉، کورش صالحی^۲

۱. نویسنده مسئول، گروه زبان و ادبیات انگلیسی، دانشکده زبان‌های خارجی، دانشگاه ولیعصر (عج) رفسنجان، رفسنجان، ایران. رایانامه:

z.torabi@vru.ac.ir

salehi@lihu.usb.ac.ir

۲. گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۱۱/۱۳	ترجمه متون تاریخی از زبان‌های خارجی به زبان فارسی در دوره قاجار به مقتضای نیاز جامعه به صورت محسوس روند افزایشی یافت، اما سویه‌گیری آن صرفاً تاریخی نبود. تلاش برای شناخت ریشه‌های عقب‌ماندگی و چگونگی دست‌یافتن به توسعه در دوره قاجار، باعث انجام ترجمه‌های گوناگونی شد که در این میان متون تاریخی موردتوجه قشر وسیعی از درباریان، رجال و اصلاح‌طلبان قرار گرفت و تداوم یافت. هدف از این تحقیق که با روش تاریخی تدوین‌یافته، تحلیلی نقادانه بر روند ترجمه متون تاریخی و بررسی جهت‌گیری‌های سیاسی آن است و مسئله اصلی این پژوهش بررسی این موضوع است که ترجمه‌های متون تاریخی به فارسی در دوره قاجار چگونه تحت تأثیر عوامل سیاسی، فرهنگی و اجتماعی قرار گرفتند و چه سویه‌گیری‌هایی مانند گزینش‌گری در محتوا، تحریف، یا تأکید بر مفاهیم خاص در این روند وجود داشت. دستاورد تحقیق نشان می‌دهد که این ترجمه‌های تاریخی در قالبی گزینشی انجام می‌گرفت و سویه‌گیری آن بیشتر بر اساس روند قدرت و سرگذشت فرمانروایان مطرح اروپایی بوده است. روند گزینش این ترجمه‌ها نشان می‌دهد که بیشتر آن‌ها سیاسی و بر اساس طرح نظریه دولت مدرن در اصل هویت‌سازی بود و به‌طور نسبی تأثیر کمی در تکمیل هویت تاریخی ایرانیان و شناخت بافت تاریخی این جامعه داشته است، هرچند به‌صورت ناخواسته زمینه‌ساز تحولات فکری بعدی شد.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۰۱	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۳	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۲۵	
واژه‌های کلیدی: ترجمه متون، قاجار، متون تاریخی، اعزام محصل به اروپا، هویت ملی.	

استناد: ترابی، زادمهر؛ صالحی، کورش؛ (۱۴۰۵) جهت‌گیری‌های سیاسی در ترجمه متون تاریخی ایران دوره قاجار: پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۱۶، شماره ۲، تابستان، (۱۹-۴۰).
DOI: <https://doi.org/10.22059/jis.2026.410445.1394>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان: زادمهر ترابی، کورش صالحی

۱. مقدمه

ترجمه در ایران ریشه‌ای تاریخی داشته و کمتر دوره‌ای از تاریخ بدون اقتباس و ارتباط علمی با سایر ملل؛ حتی در شرایط جنگی شناخته شده است. در دوره معاصر به دلیل تحولات سیاسی و اجتماعی خاص و وارد آمدن ضربات سنگین در صحنه‌های نبرد و دیپلماسی و گسترش تفکر علل شکست در میان درباریان پیشرو و متفکران جامعه روند ترجمه در دوره قاجار شروع گردید و رشد کمی و کیفی صنعت چاپ و نشر متون ترجمه شده نیز این روند را تسریع نمود. روند جدید ترجمه در عصر قاجار با دوره فتح‌علی‌شاه آغاز شد و اغلب، ارامنه و زرتشتیان تاجر یا ساکن خارج از ایران زمین در نقش واسطه این روند این مهم را انجام می‌دادند. بعدازآن با تغییر اوضاع و ازدیاد حجم مکاتبات، قاجارها مجبور به استخدام مستشاران خارجی شدند و اندکی بعد به فکر اعزام محصل به اروپا افتادند تا این افراد بتوانند در رشته‌های مورد نیاز؛ علوم توسعه یافته فرهنگی را تحصیل نموده و به کشور منتقل نمایند. دوره محمدشاه قاجار معروف به غازی، روند اعزام محصل به اروپا تداوم یافت و تأکید بر آن بود که آثار مهم فرنگیان تهیه و به زبان فارسی منتقل شود. در دوره ناصرالدین‌شاه دستگاه مترجمان دولتی به راه افتاد و خود او که به زبان فرانسه علاقه‌مند بود براین ارتباطات افزود. تأسیس دارالفنون و دارالترجمه ناصری از جمله اقدامات این دوره محسوب می‌گردد. سرعت تحولات بعد از ترور ناصرالدین‌شاه باعث سریع‌تر شدن دامنه گسترش ترجمه متون گردید که پیدایش شرکت ترجمه و طبع کتاب از مهم‌ترین کانون‌های این روند محسوب می‌شود. در دوره قاجار ترجمه در موضوعات مختلف انجام گردید که مهم‌ترین شاخه‌های آن عبارت بود از متون تاریخی و جغرافیایی، آثار روشنفکرانه، تجددخواه و ضد استبدادی، آثار ادبی و رمان، نمایشنامه، آثاری در علوم طبیعی، آثار فلسفی مغرب زمین، که در قالب کتاب و مقالات به صورت کتاب و یا یکجا یا پیاپی در روزنامه‌ها خود را نمایان کرده است. روند ترجمه متون با طرح نظریه دولت مدرن که از زمان برپایی جریان مشروطه‌خواهی مطرح شده بود به موضوعات تجددخواهی و ملی‌گرایی توجه ویژه‌ای داشت.

در تعریف موضوع و مسئله باید گفت که موضوع این مقاله بررسی روند ترجمه متون تاریخی به زبان فارسی در دوره قاجار (۱۱۹۳-۱۳۴۴ ه.ق / ۱۷۸۹-۱۹۲۵ م) و تحلیل سویه گیری‌ها و رویکردهای حاکم براین ترجمه‌هاست. در این دوره، با افزایش تعاملات فرهنگی و سیاسی ایران با جهان خارج، به‌ویژه اروپا، نیاز به ترجمه متون تاریخی به عنوان ابزاری برای فهم گذشته و تقویت هویت ملی و سیاسی احساس شد. مسئله اصلی موضوع این است که ترجمه‌ها نه تنها بازتاب‌دهنده محتوای متون اصلی بودند، بلکه تحت تأثیر شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی زمانه، گاه با سانسور یا گزینش همراه شدند. این مقاله با رویکردی تحلیلی به بررسی این روندها و تأثیرات آن‌ها بر شکل‌گیری درک تاریخی در ایران قاجاری می‌پردازد.

این تحقیق که با روش تاریخی و کمک از توصیف و تحلیل تدوین یافته است، در پی پاسخ به این پرسش است که ترجمه‌های متون تاریخی از زبان‌های خارجی به فارسی در دوره قاجار چه روندی را پیموده و سویه گیری آن در چه قالبی بوده است؟ در پاسخ، فرضیه تحقیق براین استوار است که در ابتدا نیاز فوری جامعه ایرانی به عبور از بن‌بست سیاسی، دیپلماسی و عقب‌ماندگی و در مرتبه بعدی سویه گیری آن؛ بیشتر در تقلید از روند سیاسی مطرح متأثر از انقلاب کبیر فرانسه و ساختار جدید دول معظم بوده است. روش تحقیق در این پژوهش، تاریخی بوده و از توصیف و تحلیل نیز استفاده شده است در خصوص رویکرد این تحقیق نیز باید گفت که از منظر تاریخی، بررسی زمینه‌های اجتماعی، سیاسی، و فرهنگی ترجمه‌های تاریخی دوره قاجار برای بررسی میزان تأثیر عوامل بیرونی مانند روابط دیپلماتیک، نفوذ قدرت‌های خارجی، و تحولات داخلی بر روند ترجمه‌ها رکن اساسی در این مقاله است.

در خصوص پیشینه این تحقیق باید گفت که اثری با این هدف و موضوع خاص دیده نشد اما در باب ترجمه متون در بخش عمومی می‌توان به کتاب تاریخ ترجمه در ایران (از دوران باستان تا پایان عصر قاجار) ۱۴۰۰؛ تألیف عبدالحسین

آذرنک اشاره کرد که روند ترجمه و تحولات آن در ایران را از دیرینه‌ترین روزگار تا عصر حاضر بررسی کرده و در صفحات ۲۱۷-۳۵۹ روند ترجمه‌های عصر قاجار را معرفی نموده است. دیگر مقاله تاریخ ترجمه در دوره قاجار (۱۴۰۰) نوشته لیلی صلواتی است که دورنمایی از ترجمه عمومی در دوره قاجار است. مقاله ترجمه در دوره قاجار ۱۲۱۰-۱۳۴۴ ه.ق (۱۳۸۹) نوشته احمد هاشمی و همکاران در مجموعه مقالات نهضت ترجمه در فرهنگ اسلامی، نیز دیدگاه کلی به روند ترجمه‌ها در دوره قاجار دارد. دیگر مقاله ترجمه در دوره قاجار (از ۱۲۱۰ ق. تا پایان دوره مظفری). (۱۳۹۱) تألیف هوشنگ خسرو بیگی و محمد خالد فیضی است که قالب ترجمه‌ها در دوره قاجار تا ابتدای مشروطه را بررسی نموده است و دیگری مقاله نهضت ترجمه در عصر قاجار (۱۳۹۰) نوشته احمد محسنی و آرسینه خاچاطوریان سرادهی است که این اثر نیز به روند ترجمه‌ها در دوره قاجار پرداخته است اما در باب مطالعات تخصصی در زمینه متون تاریخی می‌توان به مقاله وضعیت ترجمه، کنشگران و ابعاد آن در دوره قاجار (۱۳۹۰) نوشته محمد امیر احمدزاده، اشاره کرد که نویسنده، ترجمه منابع آثار و تألیفات از زبان‌های اروپایی در دوره قاجار را یک دادوستد فرهنگی، علمی و تجربی می‌داند که بر نگرش گروه‌های فعال اجتماعی ایران تأثیر زیادی داشته و علاوه بر ترجمه کتاب‌های علمی، نظامی، فلسفی و اقتصادی تعداد زیادی کتاب‌های تاریخی نیز در میان این ترجمه‌ها قابل توجه است و همین نویسنده در مقاله نقش ترجمه آثار جدید در شکل‌گیری فرایند نوگرایی در ایران دوره قاجار (۱۳۹۳) ترجمه را از جمله راه‌های انعکاس تحولات فکری- فرهنگی اروپا به جامعه ایران دوره قاجار دانسته و جریان نوگرایی متأثر از ترجمه آثار و متون اروپایی در ایران را در مقایسه با کشورهای همچون عثمانی و مصر با کاستی‌هایی روبرو می‌داند و در تلاش است تا نحوه انعکاس متون جدید در جامعه ایران و روند تقابل و تلفیق صورت گرفته بین ذهنیت ایرانی با ذهنیت جدید، در فرایند ترجمه‌ها را نماید. همچنین مقاله علل گرایش به ترجمه کتاب‌های تاریخی در عصر قاجار (با نگاهی به جریان‌های عمده ترجمه در ایران). (۱۳۹۰) نوشته پرویز حسین طلایی و لیلا نجفیان رضوی به سابقه کهن ترجمه در ایران پرداخته و ترجمه در دوره قاجار را سومین مرحله از نهضت ترجمه دانسته که در پی شکست‌های ایران از روسیه و ورود هیئت‌های نظامی و علمی خارجی به ایران، صورت گرفته و در تلاش است تا عوامل تأثیرگذار در توجه نویسندگان و مترجمان عصر قاجار به ترجمه کتب تاریخی و میزان تأثیرگذاری آن را در جامعه آن دوران ارائه نماید و ضمن توجه به مراکز مختلف ترجمه، این روند را تغییری در متد تاریخ‌نویسی و توجه به تاریخ ایران باستان و آشنایی ایرانیان با افکار انقلابی معرفی می‌کند.

۱-۱. چارچوب نظری

این تحقیق بر آن است تا تحلیلی بر روند و سویه‌گیری اولین ترجمه‌های متون تاریخی به فارسی در دوره قاجار ارائه نماید و هدف آن بررسی برخورد گزینشی در ترجمه متون تاریخی بر اساس نیاز زمانه و همچنین جهت‌گیری‌های سیاسی حاکم بر آن است. «روند» به الگوها، روش‌ها و ویژگی‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر تولید ترجمه‌ها اشاره دارد و «سویه‌گیری» به جهت‌گیری‌های فکری، ایدئولوژیک و فرهنگی مترجمان که در گزینش، تفسیر یا بازنمایی محتوای متون تاریخی تأثیر گذاشته است. واقعیت آن که روند پیدایش نظریه دولت مدرن در ایران با جای خالی ملت در نظام ارباب‌ورعیتی و همچنین هویت ملی مبهم ایرانیان در تعریف سیاسی مدرن مواجه بود و این ترجمه‌ها اگرچه تأثیرات غیرقابل‌انکاری در شناخت تاریخی جامعه ایرانی داشتند، اما اهداف سیاسی آن بر انتقال داده‌های صرفاً تاریخی فزونی داشت. بنابراین، پرسش اصلی مقاله این است که ترجمه‌های متون تاریخی از زبان‌های خارجی به فارسی در دوره قاجار چه روندی را پیموده و سویه‌گیری آن در چه قالبی بوده است؟ فرضیه تحقیق بر این استوار است که ابتدا نیاز فوری جامعه ایرانی به عبور از بن‌بست سیاسی و عقب‌ماندگی و در مرتبه بعد، سویه‌گیری آن، بیشتر در تقلید از روند سیاسی مطرح متأثر از انقلاب کبیر فرانسه و ساختار جدید دولت‌های اروپایی بوده است، اما این تقلید به صورت گزینشی و با هدف بازتولید مشروعیت شاهانه انجام می‌گرفت.

۱-۲. بحث و بررسی

شاهان قاجار در ساختاری ایلیاتی و سنتی حکومت می‌کردند که فاقد نهادهای مدرن، ارتش منظم و دیوان کارآمد بود (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۱۶-۲۰). جنگ‌های ایران و روس (۱۲۱۸-۱۲۴۳ ق) که به شکست‌های پی‌درپی انجامید، این خلأ ساختاری را آشکار ساخت و به نخبگان درباری نشان داد که برای بقا، ناگزیر از اقتباس الگوهای غربی هستند (فوران، ۱۳۷۷: ۱۷۲). در چنین فضایی، ترجمه متون تاریخی اروپایی نه به‌مثابه یک کنش علمی بی‌طرف، بلکه به‌عنوان ابزاری برای «مکاشفه راز پیشرفت» و «ترمیم مشروعیت ازدست‌رفته» مورد توجه قرار گرفت. به عبارت دیگر، دربار قاجار به دنبال آن بود که با مطالعه سرگذشت پادشاهان مقتدر اروپایی (مانند پتر کبیر، ناپلئون و فردریک کبیر) راهی برای برون‌رفت از بن‌بست سیاسی و نظامی بیابد؛ اما در عین حال، این مطالعه تاریخی قرار بود توهم قدرت باستانی شاهان ایرانی را نیز تقویت کند و شکست‌های معاصر را تحت‌الشعاع عظمت اسطوره‌ای گذشته قرار دهد (آدمیت، ۱۳۴۶: ۲۰). این تناقض بنیادین - یعنی هم‌زمان جستجوی راهکار مدرن و اصرار بر بازتولید استبداد کهن - بود که جهت‌گیری سیاسی ترجمه‌های تاریخی را رقم زد.

۲. گذری بر روند ترجمه متون در دوره قاجار

ضرورت کاوش در علل شکست‌های جنگی و دیپلماتیک در برابر قدرت‌های همسایه (روس و انگلیس)، نخستین کوشش‌های ترجمه از زبان‌های این دول به فارسی را در فاصله سال‌های ۱۲۱۰ تا ۱۳۴۴ ه.ق پدید آورد. در عهد فتحعلی‌شاه، نسخه‌ای از ترجمه «بدایع الهندسه» از فرنگی به فارسی موجود است (دانش‌پژوه، ۱۳۶۰: ۸۸) و هم‌زمان با آمدن فرستادگان اروپایی، شکست‌های پی‌درپی از روسیه، نشانه‌های عقب‌ماندگی ساختار حکومت و نیروی نظامی را برای دولتمردان آشکار ساخت. دربار تبریز به سرپرستی عباس میرزا و قائم‌مقام اول برای نخستین بار به دنبال اصلاح سپاه از طریق ترجمه آثار فرانسوی در باب ارتش و توپخانه برآمد (ناطق، ۱۳۷۰: ۱۹۸۸)، اما با آرام‌شدن جنگ‌ها، پرسش‌های بیشتری درباره توسعه‌نیافتگی کلی ساختار حکومت قاجار مطرح شد.

شاهان قاجار ابزاری اندک برای اعمال قدرت داشتند و ریاست بر قبایل، بزرگان محلی و رهبران مذهبی، ساخت اصلی قدرت آنان بود (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۲۰). ارتش قاجار بر نظام ایلی استوار، حضورش فصلی و میلی، با نفرت کم، حقوق ناچیز، غلبه سلاح‌های سرد و کمبود توپخانه بود (بروگش، ۱۳۷۴: ۱۷۷؛ فوران، ۱۳۷۷: ۲۱۶). از سوی دیگر، موقعیت ژئوپلیتیکی ایران، آن را در کانون طمع قدرت‌های استعماری قرار داده بود: فرانسه برای حمله به هند، روسیه برای فتوحات ارضی و دستیابی به آب‌های گرم، و انگلستان برای تسلط بر بازارهای ایران و حفظ هندوستان و آرامش افغانستان (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۱). جنگ‌های ناپلئونی تماس مجدد اروپاییان با ایران را سبب شد (همبلی، ۱۳۸۸: ۲۰۷). انگلستان در ۱۲۱۵ ق/ ۱۸۰۱ م پیمان دوستی و تجارت با ایران امضا کرد (اتکین، ۱۳۸۲: ۱۵۹)، اما در ۱۲۱۸ ق/ ۱۸۰۴ م هنگام اشغال قفقاز توسط روسیه، به ایران کمک نکرد (محمود، ۱۳۷۸: ۵۵؛ احمدی، ۱۳۷۹: ۲۸). ایران پس از عهدنامه تیلسیت (اتحاد روسیه و فرانسه)، در ۱۲۲۹ ق/ ۱۸۱۴ م پیمان اتحاد دفاعی با انگلستان بست (تیموری، ۱۳۸۴: ۱۲)، اما در جنگ‌های ۱۲۴۱-۱۲۴۳ ق/ ۱۸۲۶-۱۸۲۸ م، انگلستان نه تنها کمکی نکرد، بلکه ایران را متجاوز قلمداد نمود (محمود، ۱۳۷۸: ۲۷۶). در دهه ۱۸۳۰ م، طرح «مسئله شرق» در انگلستان شکل گرفت و ایران به‌عنوان دولت حائل در برابر توسعه‌طلبی روسیه به‌سوی هند، برای بریتانیا اهمیت استراتژیک یافت (فوران، ۱۳۷۷، ۱۷۲). انگلستان در ۱۸۳۲-۱۸۵۷ م با زور یا تهدید، جلو توسعه‌طلبی ایران در افغانستان را گرفت (ترنزیو، ۱۳۶۳: ۵۰) و در نیمه سده نوزدهم، تفوق تجاری خود را در ایران تثبیت کرد (عیسوی، ۱۳۶۲: ۱۰۹). به تدریج، استقلال سیاسی ایران در این بازی‌های بین‌المللی آسیب دید (ایوانف، ۱۳۵۶: ۷).

فتحعلی‌شاه (حک. ۱۲۱۲-۱۲۵۰ ق) که غافل از تحولات جهانی بود، در ساختاری مبتنی بر استبداد شرقی، شیوه تولید آسیایی و خودکامگی شدید حکومت می‌کرد (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۱۶؛ ورهرام، ۱۳۸۵: ۸۸-۸۹). نخبگان مرکزی (رؤسای ایل

قاجار، شاهزادگان، درباریان، تیول‌داران، وزیران) و نخبگان محلی (خوانین، صاحب‌منصبان محلی و میرزاه‌ها) مناصب دولتی را در اختیار داشتند و روحانیون نیز مقامات دینی را در دست داشتند (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۱۸). افزایش شمار شاهزادگان و وابستگان در دوران طولانی سلطنت فتحعلی‌شاه (فریزر، ۱۳۶۶: ۸۵)، اعطای قدرت به آنان برای مقابله با حاکمان محلی، و خودمختاری نسبتاً عمده حاکم (سریع‌القلم، ۱۳۹۰: ۲۱)، همراه با مزایده ایالت‌ها که به حاکمان اجازه می‌داد از طریق مالیات‌های مختلف بر دهقانان فشار آورند (کدی، ۱۳۸۸: ۲۲۴)، همگی حاکی از نبود ساختار دولتی مدرن بود (یوسفی فر، ۱۳۹۸: ۱۹۵). استبداد و تمرکز قدرت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۱۳۷؛ کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۳۵) نبود ابزار لازم برای اعمال قدرت (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۱۳۵)، مصادره اموال تجار (اشرف، ۱۳۵۹: ۳۸-۴۱)، نظام قبیله‌گرایی متضاد، ناتوانی تجار در اتحاد، نبود انباشت ثروت در کشاورزی و دام‌پروری، نیروی نظامی بسیار ضعیف، فقدان طبقات مستقل، تشکیلات اداری ناکار، نظام مالی کهنه و نهادهای آموزشی سنتی و محدود (عیسوی، ۱۳۶۲: ۲۲)، چهره‌ای غیرقابل‌توسعه از جامعه قاجار ارائه می‌داد. این ساختار، بعدها در عصر ناصری با شکست تفکیک‌جویی قوا مواجه شد و تحقق خود را در نظریه مشروطه جستجو نمود. در چنین فضای سیاسی و اجتماعی، رویکرد ترجمه آثار فرنگی شکل گرفت تا پاسخ‌هایی برای عقب‌ماندگی و شکست‌های مکرر بیابد. به‌نظر می‌رسد ترجمه متون تاریخی و سیاسی، با دو هدف «ساخت هویت ملی قابل استناد و افتخارآفرین» و «مکاشفه راه کار سیاسی برای پیشرفت و عبور از بن‌بست معاصر» در دستور کار قرار گرفت.

۳. تلاش مترجمان برای ساخت هویت ملی قابل استناد و افتخارآفرین

هویت ایرانی حسی جمعی مشترک از مردمان ایرانی‌تبار بوده که با سنن فرهنگی و تصویری از مرز ایرانی/انیرانی تکامل یافته و از سه حوزه تمدنی ایرانی، اسلامی و غربی تأثیر پذیرفته است (احمدی، ۱۴۰۰: ۷۱؛ کچوئیان، ۱۳۸۷). در باب هویت ملی، سه دیدگاه مطرح است: رمانتیک (بررسی ملت‌ها از باستان تاکنون)، مدرن/پست‌مدرن (تأکید بر ساخت دولت مدرن)، و دیدگاه ملت مدنی (برآمده از جامعه مدنی و مدرنیسم) که هرکدام تحقیقات درباره منشأ ایران و هویت ملی را در چالشی قرار می‌دهند (زاهد، ۱۳۸۷: ۱۲۹-۱۳۸؛ ابوالحسنی، ۱۳۸۷: ۱-۲۲؛ نعمتی، پیره مرد شتران، ۱۴۰۲: ۸۳). در قرن نوزدهم میلادی، با روشن‌شدن زیست سیاسی ملت‌ها، مفاهیم دولت و ملت مدرن و لزوم هویت مشترک تاریخی رشد کرد. ایرانیان با گزینش‌هایی چالش‌برانگیز، خود را به مسیر ساخت تاریخی مشترک انداختند و نوعی نگارش تاریخ را با تحول مشروطه به راه انداخته و با باستان‌گرایی دوره پهلوی به اوج رسانیدند. با این حال برخی نیز معتقدند که هویت ملی مطرح شده، ساخته‌ای مصنوعی و مهندسی‌شده از سوی طبقه حاکم بوده است اما به طور مشخص شکافی شدید بین دیدگاه هویت ملی مدرن و رمانتیک به وجود آمده و نوع نگاه به آن را تعیین کرده است، زیرا مفاهیم مدرن از اروپا اخذ شده و جوامع شرقی بر تبارشناسی، سرزمین، فرهنگ، زبان و دین استوار بودند و نظام شهروندی و قانونگرایی در آن زمان در مقام اجرا؛ شعاری بیش نبود (فلاح، ۱۳۸۷: ۳-۳۰). آدمیت معتقد است عناصر ناسیونالیسم مدرن (سرزمین، زبان، غرور ملی، آگاهی تاریخی) پیش از ناسیونالیسم اروپایی در ایران وجود داشته و اکتشافات باستان‌شناسی و گسترش ناسیونالیسم اروپایی، آگاهی ملی مدرن را در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی آغاز کرده (آدمیت، ۱۹۶۷: ۲۴۶؛ اما در مقابل، متحده احساس جمعی ایرانیان قرون‌وسطی را مانند ناسیونالیسم اولیه اروپایی نمی‌داند (Mottahedeh, 1976: 82-161). باورانی نیز هویت ملی ایرانی را تلفیقی از میراث پادشاهی، زبان فارسی و ادیان ایرانی دانسته است (Bausani, 1962).

در زمینه تاریخی؛ قاجارها برای ساخت هویت تاریخی ناگزیر به وفاداری به تاریخ‌نگاری شاه‌محور سنتی (که با تجددخواهی تضاد داشت) بودند و برای وفق پیدا کردن با دنیای جدید، به‌صورت گزینشی، قطعاتی از تاریخ را در قالبی مدرن به فضای سیاسی ارائه می‌کردند. مشخصاً تجددخواهی از اوایل دوره ناصری سرعت یافت و میل به پیشرفت، زمینه‌ساز مشروطیت شد (رجایی، ۱۳۸۲: ۴۰-۴۵؛ احمدی، ۱۴۰۰: ۷۵) و دانش تاریخ با دو شناسه اسطوره‌ای و مدون، در ساخت هویت ملی جدید اهمیت یافت (احمدی، ۱۳۸۳: ۱۶۹). در این میان تاریخ‌نگاری قاجار چرخشی محتاطانه از سنت به سوی

سبک غربی داشت که در آن نقش مردم بیشتر مورد توجه بود. مسئله اصلی، تطبیق تاریخ اسطوره‌ای (پیشدادیان، کیانیان در شاهنامه و تواریخ اسلامی) با متون ترجمه‌شده از ایران باستان بود (رحمانی، ۱۳۹۲: ۱۰-۴۷). ترجمه تاریخ هردودت (هرودوت، ۱۳۵۶: ۶) و ترجمه کامل انگلیسی آن توسط جورج راولینسون و سپس ترجمه مختصر فارسی زیر نظر اعتمادالسلطنه، حقایق جدیدی را برای تاریخ و هویت ملی ایرانیان، روشن ساخت. اثر اقتباسی اعتمادالسلطنه (دُرّ التیجان) خود را از چنگ اساطیر رها کرده و با تطبیق جغرافیای قدیم و جدید و طرح پرسش‌هایی درباره جای نام‌های هردودت، استرابون و بطلمیوس، از روش سنتی به سبک غربی چرخشی تمام داشت (منصورخت و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۴۲) زیرا که مدل عمده او در تالیف کتاب دانویل جغرافیدان فرانسوی بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۱: ۷۵۳).

به طور مشخصی سبک تاریخ‌نگاری ایرانی که تا پیش‌ازاین تحولات به‌طور مشخص استمرار وقایع‌نگاری و درباری بودن ادوار قبلی و متکی بر آرایه‌های ادبی همراه با مبالغه و تملق بود (تکمیل همایون، ۱۳۷۰: ۱۶۷-۱۸۰) از لحاظ روش تحقیق، نقد و استناد، ساختار محکمی نداشت و به امور شاهانه و دربار و دیوان و پیروزی‌ها؛ اطلاعات خاصی شامل نمی‌شد و هدف آن تولید تاریخ برای شاه بود. مثلاً تاریخ نوشته‌های قاجار (تاریخ محمدی، ۱۲۱۱ و تاریخ ذوالقرنین، ۱۲۶۳) به تاریخ‌سازی پرداخته و برای کسب اعتبار آنان را به مغولان منتسب کرده‌اند (مفتون دنبلی، ۱۳۵۱: ۴-۶). به‌طور نسبی، شاه محوری، تملق، سانسور وقایع، مواظبت از ساحت رجال و خاندان‌ها متنفذ و در یک‌کلام ندیدن جامعه و اکتفا به تک‌واژه «رعیت» ساختار این متون را تشکیل می‌داد. با آشنایی ایرانیان با سبک تاریخ‌نویسی مغرب زمین (بنگرید به: آذرنگ، ۱۴۰۰: ۲۱۷-۳۵۹) و فهمیده شدن ترقیات جهان، علاقه به دانستن سرگذشت این ترقیات بسیار بالا گرفت. عباس میرزا که شیفته پطر کبیر تزار روس شده بود دستور ترجمه کتاب پطر کبیر اثر ولتر سرگذشت‌های ناپلئون و اسکندر و نیز کتاب تاریخ انحطاط و زوال امپراتوری روم نوشته ادوارد گیبون را داد (آدمیت، ۱۳۴۶: ۲۰) و بعدها در دوره ناصرالدین‌شاه، ترجمه برخی کتاب‌های تاریخ اروپایی، ساختار تاریخ‌نگاری ایرانی را دگرگون کرد (فرمانفرمائی، ۱۳۶۰: ۱۲۰). ترجمه تاریخ ایران نوشته سیرجان ملک‌مدر در ۱۳۰۳، (آدمیت، ۱۳۴۶: ۲۰)؛ کشفیات تاریخی و خواندن کتیبه‌های عصر باستان و نیز ترجمه بخش ساسانیان از کتاب پادشاهی‌های بزرگ دنیای قدیم مشرق نوشته جرج رالینسون تدوین مجدد تاریخ باستانی ایران زمین را موجب شد تا آن را از تسلط کامل اساطیر خارج و در قالبی قابل استناد ارائه نمایند (آدمیت، ۱۳۴۶: ۲۲) در این بین، افکار ملی‌گرایانه که در پی ساخت هویت ملی قابل استناد و افتخارآفرین بود به ایفای نقش پرداخته و آثاری مانند نامه خسروان (۱۲۸۵) نوشته جلال‌الدین میرزا پدید آمد (امانت، ۱۳۷۷: ۵) و در ادامه محمدحسن خان اعتمادالسلطنه؛ تاریخ ایران (۱۲۹۲ ق). تاریخ منتظم ناصری (۱۲۹۸ ق) و دُرّ التیجان فی تاریخ بنی‌الاشکان (۱۳۰۸ - ۱۳۱۱ ق) را با اقتباس نوشت (طبری، ۱۳۸۴: ۶). این روند با تلاش اعتضادالسلطنه مؤلف تاریخ سوانح افغانستان (چاپ ۱۲۷۳ ق)؛ مؤدب السلطان مؤلف تاریخ مفصل افغانستان؛ لسان السلطنه سپهر مؤلف تاریخ کلد و آشور؛ محمدحسین فروغی مؤلف تاریخ ایران از قبل از میلاد تا قاجاریه؛ عطاءالسلطنه مؤلف تاریخ ایران؛ نصرت السلطان مؤلف تاریخ یونان؛ و مترجم السلطنه مؤلف تاریخ ملل مشرق؛ ادامه یافت (آدمیت، ۱۳۴۶: ۲۳). البته این سویه‌گیری در تاریخ‌نگاری متحول شده جدید باستان‌گرا و ملی‌گرا به دوره پهلوی نیز منتقل شد (افشار، ۱۳۸۰: ۴۱۹ - ۴۲۰). اقتباس در ساختار و داده‌های تاریخی از متون خارجی مهم‌ترین رکن این تاریخ‌نگاری بود. پیرنیا، یکی از پیشگامان تاریخ‌نگاری جدید که در روسیه تحصیل کرده بود، با تحقیق در آثار خاورشناسان، کتاب معتبر تاریخ ایران باستان (۱۳۱۲ ش) را نوشت (افشار، ۱۳۸۰: ۴۲۲ - ۴۲۳). کسروی نظریه آغاز تاریخ جدید ایران از مشروطیت را مطرح نمود (کسروی، ۱۳۶۳: ۴) کتاب شهریاران گمنام (چاپ ۱۳۰۸ ش) درواقع رویکردی جدید به خاندان‌های حکومتگر ایران باستان بود.

در تحلیل نهایی، قاجارها که قدرتی ایلپاتی داشتند، پس از شکست از روسیه، از هر ابزاری برای ترمیم نقصان قدرت استقبال کردند (دبیا، ۱۳۷۸: ۴۳۵). آنان در تلاش بودند تا با ساخت تصویری تاریخی و قابل استناد از گذشته، موضوع

افتخارآفرینی قدرت را که در نبرد به دست نیامده بود، تحت‌الشعاع قرار دهند. این رویکرد باستان‌گرا، در حجاری‌های فتح‌علی‌شاه (اقتباس از هنر ساسانی) برای احیای هیمنه صوری قدرت دیده شد (شادقزویی، عبدالله‌زاده نسودی، ۱۴۰۲، ص ۷)؛ چرا که قدرت سنتی ایلیاتی در رقابت با دولت‌های مدرن، چیزی برای توجیه قدرت نداشت (سجودی، عطایی، ۱۳۹۹: ۱۲۱) و این تصویرسازی‌ها نمایشی از توهم قدرت بود، مانند کتیبه قاجاری در طاق‌بستان در کنار کتیبه ساسانی (پورمند، داوری، ۱۳۹۱: ۹۴). ترجمه متون تاریخی نیز با همین گفتمان احیاگر قدرت باستانی، کارکردی سیاسی در جهت ترمیم آبروی از دست‌رفته داشت؛ هرچند تأثیرات دیگر این برگردان‌ها، به موازات هدف ملوکانه، در ساخت هویت جدید تاریخی ایرانیان بسیار کارآمدتر بود.

۴. ترجمه به عنوان مکاشفه راه‌کار سیاسی برای پیشرفت و عبور از بن‌بست معاصر

توهم شاهانه در دوره قاجار تداوم یافت و شاهان این سلسله خود را کم‌تر از گذشتگان نمی‌پنداشتند (شوهانی، ۱۳۹۳). جنگ‌های ایران و روس نه تنها ضعف نظامی قاجارها را آشکار کرد، بلکه بر همه نهادهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تأثیری ژرف گذاشت و ایران را به نوسازی اجباری در مواجهه با تمدن غرب کشانید (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۸). دیوان‌سالاران قاجار که ضرورت این نوسازی را درک کرده بودند، اجرای آن را بر عهده گرفتند (آدمیت، ۱۳۹۸: ۱۶۴)؛ با این حال، دیپلماسی پیچیده‌ای که قاجارها را میان سه‌قطب فرانسه، روسیه و انگلیس محصور کرده بود، بر ذهنیت عقب‌ماندگی ساختار حکومت افزود. قاجارها ناگزیر به خروج از این بن‌بست بودند (صلاح، ۱۳۹۶: ۶۹)، اما ابزار لازم را در اختیار نداشتند. در این میان، پیشنهاد ژنرال گاردن به عباس‌میرزا برای اعزام دانشجو به فرانسه، با انعقاد صلح تیلسیت (۱۸۰۸م) از سوی فرانسه ناکام ماند (تره زل، ۱۳۶۱: ۱۰۶) و اندکی بعد انگلستان به مقصد اعزام محصل، مبدل شد (افشار یزدی، ۱۳۸۹: ۲۵۰). نخستین اعزام‌ها به لندن در ۱۲۲۶ق/۱۸۱۱م صورت گرفت که با انتخاب رشته‌های طب و نقاشی برای دو نفر (محمدکاظم و میرزا حاجی‌بابا)، نشان از ناآگاهی از زیرساخت‌های مدرنیزم داشت (موریه، ۱۳۸۶: مینوی، ۱۳۳۲: ۱۸۴؛ ژوبر، ۱۳۴۷: ۱۷۶)، اما اعزام دوم در ۱۲۳۰ق/۱۸۱۵م با هدف یادگیری فنی چون توپخانه، مهندسی و شیمی، حاکی از شکل‌گیری نگرشی عقلانی‌تر بود (ستاری، ۱۳۸۷: ۱۵؛ قدیمی قیداری، شوهانی، ۱۴۰۱: ۸۸). موج بعدی اعزام بیست‌ونه نفر از فرزندان اعیان نیز پیامدهای فرهنگی مهمی به دنبال داشت (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۵۹۸). سفرنامه میرزا صالح شیرازی، ایده روزنامه‌نویسی، تأسیس چاپخانه در ۱۲۳۵ق/۱۸۱۹م و به تبع آن ترجمه متون غربی، سرلوحه ساختار فرهنگی جدید و مهم‌ترین بُعد رویارویی سنت با مدرنیزم در ایران شد (حائری، ۱۳۶۷: ۱/۳۰۶-۳۰۹).

قبل از این مقطع حساس، اولین ترجمه‌های دوره قاجار را مستشاران و هیئت‌های نظامی خارجی، تاجران، مبلغان مذهبی و محصلان ایرانی بازگشته از اروپا، هند و عثمانی انجام می‌دادند (اقبال آشتیانی، بیتا/ ۱۰-۹: ۱) و به طور مشخص نخستین ترجمه‌های تخصصی متون تاریخی، درباره سیاست‌مداران بزرگ اروپا بود تا عباس‌میرزا از میان آنها الگویی برای حکومتی فعال بیابد (آدمیت، ۲۰۱۳: ۳۴۶). ترجمه‌های تاریخی همچون سرگذشت شارل دوازدهم، تاریخ انحطاط امپراتوری روم اثر گیبون، و آثار ولتر درباره پطر کبیر و اسکندر (همگی با ترجمه میرزارضا مهندس از گروه دوم محصلین)، و پس‌از آن دهه اثر دیگر درباره ناپلئون، لوئی چهاردهم، جنگ‌های اروپا و پادشاهان روس و پروس که توسط افرادی چون ریشارخان، میرزا عیسی‌خان گروسی و دیگران ترجمه شد، عمدتاً با هدف استخراج راه‌کارهای حکمرانی مدرن برای شاهان قاجار صورت گرفت (فرمانفرمایان، ۱۳۸۰: ۱۸۸؛ شوهانی، ۱۳۹۳). دامنه ترجمه‌ها گسترده؛ اما وجه غالب آنها سیاسی بود (انوار، ۱۳۶۹). به تدریج، ترجمه از دربار خارج شده و در نگاه منتقدان سیاسی به ابزاری مهم بدل گشت؛ چنان‌که اعتمادالسلطنه نیز ترجمه‌های بسیاری از متون خارجی را هدایت کرد (آرین پور، ۱۳۵۴: ۱/۲۶۵؛ قاسمی، ۱۳۷۹: ۳).

در تحلیلی می‌توان گفت که اگر جنگ‌های ایران و روس و شکست‌های آن پیش نمی‌آمد، احتمالاً رجال قاجار چنین به اوضاع تاریخ ملل متریقی توجه نمی‌کردند. عباس‌میرزا در جستجوی راهی برای عبور از بن‌بست عقب‌ماندگی، با ترجمه

شرح‌حال اشخاصی چون پطر کبیر، ناپلئون و اسکندر یا مطالعه تاریخ انحطاط روم، به‌دنبال کشف علل موفقیت آنان بود. بعدها، قاجاریان با احساس فشار دیپلماسی اروپا، افزون بر اطلاع از ماهیت تواریخ غرب، به مستندسازی تاریخ ایران نیز روی آوردند تا الگویی برای غلبه بر مشکلات بیابند. در دوره محمدشاه (۱۲۵۰-۱۲۶۴ق)، اغلب ترجمه‌ها از فرانسه صورت می‌گرفت و ریشارخان آثاری در فلسفه، اقتصاد، تاریخ و علوم فنی به فارسی برگرداند (کیانفر، ۱۳۷۵: ۷۰:۱؛ ناطق، ۱۹۸۸: ۲۳۹-۲۴۳). ناصرالدین‌شاه (حک: ۱۲۶۴-۱۳۱۳ق) با تأسیس دستگاه مترجمان دولتی، دارالفنون و دارالترجمه ناصری، به ترجمه آثار اروپایی انسجام بخشید و افرادی چون ادوارد برجیس، میرزاملکم‌خان و یحیی‌خان مشیرالدوله را به کار گمارد (آدمیت، ۱۳۹۸: ۳۷۹:۱-۳۸۰؛ تربیت، براون، ۱۳۴۱: ۳/۱۳۸-۱۴۰). مجلس دارالترجمه نیز در همین دوره تأسیس شد و ریاست آن از ۱۲۸۷ تا ۱۳۱۳ق با محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۲۶۰-۲۶۱؛ قاسمی، ۱۳۷۹: ۱/۲۱۲-۲۴۷). در این دوره، ترجمه متون تاریخی همچون تاریخ مفصل فرانسه، تاریخ انقلاب کبیر فرانسه و آثار دیگری درباره پادشاهان اروپا ادامه یافت (آدمیت، ۱۳۶۹: ۳۸۲:۱؛ فشاهی، ۱۳۵۲: ۲۵؛ انوار، ۱۳۶۹: ۳/۲۴۹). در بخش غیرحکومتی، روشنفکرانی چون آخوندزاده، جلال‌الدین میرزا و کرمانی با تأثیرپذیری از ولتر، منتسکیو و روسو، نژاد و مذهب را عامل عقب‌ماندگی دانسته و با باستان‌گرایی و اسلام‌ستیزی، در پی الگویی برای تجدد برآمدند (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱/۱۹-۲۰). گروه دیگری از تجددخواهان بر ترجمه متونی تأکید داشتند که مختصر، بنیادین و شامل آرا و عقاید متناقض باشند (تقی‌زاده، ۱۳۴۹-۱۳۵۸: ۳/۱۹-۲۰). در سوی دیگر، میرزا یوسف اعتصام‌الملک با ترجمه آثاری از ویکتور هوگو، الکساندر دوما، ژول‌ورن و روسو در مجله بهار، ایرانیان را با ادبیات و نگارش اروپایی آشنا ساخت (آرین‌پور، ۱۳۵۷: ۲/۱۱۷-۱۱۲)، و نشریاتی چون دانش، حقیقت و ارمغان نیز به چاپ ترجمه‌هایی از متون اروپایی پرداختند (آذرنگ، ۱۴۰۰: ۲۱۷-۳۵۹).

به‌وضوح، این ترجمه‌های تاریخی در بخش ایده و داده، اغلب بر محور سیاست، ترمیم جایگاه سلطنت و حل مشکلات حکومت قاجار استوار بود و به‌گونه‌ای گزینشی به دنبال بازتولید قرائتی از تاریخ ایران بود تا قاجارها را در قالب حکومتی مقتدر، هم‌پای پادشاهان پیشین و رقیبان اروپایی نشان دهد. هرچند این رویکرد دستوری و سیاسی با ترجمه‌های تجددخواهانه برخی رجال به چالش کشیده می‌شد، اما شاهان قاجار فضایی برای طرح گسترده این آثار چالشی فراهم نمی‌کردند و بسیاری از آنها به‌صورت دست‌نویس در خزائن سلطنتی باقی ماندند. ماحصل این رقابت و چالش، به روشنگری برای تغییر نظام سلطنت به مشروطه مؤثر افتاد و بسیاری از مترجمان پیشین به صاحبان ایده‌هایی برای اصلاح جامعه قاجاری مبدل گشتند.

۵. استدلال اصلی و پاسخ به پرسش اصلی پژوهش

ترجمه متون تاریخی در دوره قاجار، کنشی عمیقاً سیاسی و گزینشی بود که در بستر شکست‌های نظامی و دیپلماتیک ایران از روسیه و انگلیس شکل گرفت. شاهان و درباریان قاجار که با ساختار ایللیاتی، ارتش نامنظم و دیوان ناکارآمد، خود را در برابر دولت‌های مدرن اروپایی ناتوان می‌دیدند، از ترجمه تاریخ‌های اروپایی دو هدف هم‌زمان و تا حدی متناقض را دنبال می‌کردند: اول، یافتن «راه‌کار سیاسی» فوری برای عبور از بن‌بست عقب‌ماندگی از راه مطالعه سرگذشت پادشاهان مقتدری چون پطر کبیر، ناپلئون و فردریک کبیر (آدمیت، ۱۳۴۶: ۲۰؛ فرمانفرمایان، ۱۳۸۰: ۱۸۸)؛ دوم، بازتولید مشروعیت شاهانه از طریق احیای شکوه باستانی ایران و ترمیم آبروی از دست‌رفته در جنگ‌ها (شادقزوینی و عبدالله‌زاده نسودی، ۱۴۰۲: ۷؛ پورمند و داوری، ۱۳۹۱: ۹۴). بدین‌سان، ترجمه‌ها در قالب یک «مکاشفه گزینشی» عمل می‌کردند: آن بخش از تاریخ غرب را برمی‌گزیدند که با توهم قدرت شاهانه همخوانی داشت و از انتقال آموزه‌های انقلابی یا نهادهای مردمسالارانه پرهیز می‌کردند (شوهانی، ۱۳۹۳؛ انوار، ۱۳۶۹). باوجود این سویه‌گیری دستوری، همین ترجمه‌ها، ناخواسته، زمینه‌آشنایی روشنفکران با اصول دولت‌مدرن، ملی‌گرایی و نقد استبداد را فراهم آوردند و در بلندمدت به روشنگری مشروطه‌خواهی انجامیدند (آدمیت، ۱۳۴۹: ۲۰؛ آرین‌پور، ۱۳۵۷: ۲/۱۱۲-۱۱۷). بنابراین، استدلال مقاله آن است که ترجمه متون تاریخی در

دوره قاجار، اگرچه از انگیزه‌های سیاسی و برای تحکیم قدرت شاهانه آغاز شد، اما در عمل به ابزاری برای دگرگونی تاریخ‌نگاری سنتی، شکل‌گیری هویت ملی نوین و نهایتاً گذار به اندیشه مشروطه مبدل گشت؛ هرچند این دگرگونی بیش از آنکه برنامه‌ریزی شده باشد، برآمده از پیامدهای ناخواسته همان ترجمه‌های گزینشی بود (آذرنگ، ۱۴۰۰: ۲۱۷-۳۵۹). از سویی نیز در پاسخ به پرسش: ترجمه‌های متون تاریخی از زبان‌های خارجی به فارسی در دوره قاجار چه روندی را پیموده و سویه‌گیری آن در چه قالبی بوده است؟ پاسخ برآمده از این مقاله را می‌توان در دو سطح «روند» و «سویه‌گیری» چنین خلاصه کرد:

۱- روند ترجمه متون تاریخی در دوره قاجار از کوشش‌های پراکنده و واسطه‌ای آغاز شد؛ نخستین ترجمه‌ها در عهد فتح‌علی‌شاه توسط ارامنه، زرتشتیان، مستشاران خارجی و مبلغان مذهبی انجام می‌گرفت (اقبال آشتیانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۹-۱۰). این جریان با اعزام محصل به اروپا از سال ۱۲۲۶ ق/۱۸۱۱ م و سپس تأسیس دارالفنون و دارالترجمه ناصری در عهد ناصرالدین‌شاه، به تدریج از حالت پراکنده به فرایندی سازمان‌یافته و متمرکز در دربار تبدیل شد و دستگاه مترجمان دولتی راه‌اندازی گردید (آدمیت، ۱۳۹۸: ۳۷۹-۳۸۰؛ قاسمی، ۱۳۷۹: ۱/۱۳۶۷-۲۱۲: ۲۴۷). از اواخر عهد ناصری، روشنفکرانی چون آخوندزاده، جلال‌الدین میرزا و کرمانی، و بعدها میرزا یوسف اعتصام‌الملک و نشریات مستقل، به ترجمه متون انتقادی و ادبی روی آوردند و آن را از انحصار دربار خارج ساختند (آرین‌پور، ۱۳۵۷: ۲/۱۱۲-۱۱۷؛ آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۹-۲۰). سرانجام، ترجمه متون تاریخی در کنار روزنامه‌نگاری و چاپ کتاب، به یکی از مهم‌ترین کانال‌های انتقال اندیشه مدرن و نقد استبداد بدل شد و زمینه‌ساز جنبش مشروطه گردید (حائری، ۱۳۶۷: ۳۰۶-۳۰۹؛ آذرنگ، ۱۴۰۰: ۲۱۷-۳۵۹). بدین‌سان، روند ترجمه از یک فعالیت غیررسمی و واسطه‌ای به نهادی دولتی و سرانجام به جریانی فراگیر در میان نخبگان غیردولتی تحول یافت.

۲- سویه‌گیری غالب این ترجمه‌های تاریخی، سیاسی و شاه‌محور بود؛ بیشتر این ترجمه‌ها بر سرگذشت فرمانروایان مقتدر اروپایی (ناپلئون، پتر کبیر، فردریک کبیر، لوئی چهاردهم) و تاریخ دولت‌های بزرگ (فرانسه، روسیه، پروس، امپراتوری روم) متمرکز می‌شد تا الگویی برای تقویت قدرت شاهانه و دیپلماسی قاجار به‌دست آید (فرمانفرمایان، ۱۳۸۰: ۱۸۸؛ انوار، ۱۳۶۹). این رویکرد گزینشی و بازدارنده بود؛ دربار قاجار عمدتاً آثاری را ترجمه می‌کرد که با گفتمان استبدادی و توهم قدرت باستانی همخوانی داشت، و از ترجمه متون انقلابی، فلسفه سیاسی مدرن یا نقد سلطنت پرهیز می‌کرد؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از ترجمه‌های چالشی به‌صورت دست‌نویس در خزاین بایگانی می‌گردید (شوهانی، ۱۳۹۳: ۱۳۹۳؛ ۱۳۴۷ ق، دست‌نویس). با این حال، همین جریان به‌طور هم‌زمان کارکردی هویت‌ساز و ملی‌گرا نیز داشت؛ ترجمه آثار مستشرقان (چون تاریخ هروودت، تاریخ ایران اثر ملکم و رالینسون) و تألیفات اقتباسی (دُرر التیجان، نامه خسروان) به بازسازی هویت ملی مبتنی بر ایران باستان انجامید و تاریخ‌نگاری سنتی شاه‌محور را به سبکی مستندتر و نقادانه دگرگون ساخت (آدمیت، ۱۳۴۶: ۲۰-۲۳؛ امانت، ۱۳۷۷: ۵). نهایتاً، این سویه‌گیری دوسویه و تحول‌آفرین بود؛ هرچند هدف اولیه دربار، توجیه وضع موجود و بازتولید مشروعیت بود، اما همین ترجمه‌ها، در دست روشنفکران، به ابزاری برای نقد استبداد، ترویج ناسیونالیسم و طرح نظریه دولت مدرن تبدیل شد و به تدریج به «مکاشفه راه کار سیاسی» برای عبور از بن‌بست قاجار و زمینه‌سازی مشروطه انجامید (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۹-۲۰؛ احمدی، ۱۴۰۰: ۷۵؛ کسروی، ۱۳۶۳: ۴).

۶. نتیجه

بررسی روند و سویه‌گیری ترجمه‌های متون تاریخی در دوره قاجار نشان می‌دهد که این پدیده، فراتر از یک کنش صرفاً علمی یا فرهنگی، پاسخی سیاسی به بحران ساختاری حاکمیت در مواجهه با جهان مدرن بود. شکست‌های پی‌درپی در جنگ با روسیه و آگاهی از ترقیات دولت‌های اروپایی، میزان عقب‌افتادگی تمدنی را برای قاجارها روشن ساخت و ترجمه را به پلی برای آشنایی با دنیای توسعه‌یافته مبدل کرد. از این‌رو، قشر وسیعی از درباریان، رجال و اصلاح‌طلبان به این مهم همت گماردند. مسئله اصلی این تحقیق، شناخت چگونگی تأثیر عوامل بیرونی (شکست‌های نظامی، فشار دیپلماسی و

نفوذ قدرت‌های اروپایی) بر روند ترجمه و کیفیت جهت‌گیری آن بود. یافته‌ها نشان می‌دهد که ترجمه متون تاریخی در قالب یک «مکاشفه‌گزینی» عمل کرد؛ از یک‌سو، شیفتگی درباریان به سرگذشت فرمانروایان مقتدری چون پطر کبیر، ناپلئون و فردریک کبیر، بیانگر جستجویی درمانده‌وار برای یافتن نسخه‌ای فوری جهت برون‌رفت از بن‌بست عقب‌ماندگی بود، و از سوی دیگر، بازتولید شکوه باستانی ایران در این ترجمه‌ها و تألیفات اقتباسی، نشان از تلاشی برای ترمیم آبروی ازدست‌رفته و توهم قدرت شاهانه داشت.

در سطح «روند»، ترجمه از کوشش‌های پراکنده و واسطه‌ای (توسط ارامنه، زرتشتیان تاجر و مستشاران خارجی) در عهد فتحعلی‌شاه آغاز شد، سپس با استخدام مستشاران خارجی، اعزام محصل به اروپا و تأسیس نهادهایی چون دارالفنون و دارالترجمه ناصری در عهد ناصرالدین‌شاه، به فرایندی سازمان‌یافته و متمرکز در دربار تبدیل گردید؛ به‌گونه‌ای که دستگاه مترجمان دولتی با مترجمان متخصص از زبان‌های فرانسوی، انگلیسی و روسی راه‌اندازی شد و حجم ترجمه‌ها افزایش یافت. در این میان، جهت‌گیری به سمت زبان فرانسوی بود که به‌عنوان زبان علم و روشنگری اولویت داشت و این ترجیح، ریشه در جایگاه بین‌المللی فرانسه، بی‌اعتمادی به استعمار انگلیس و روسیه، و تمایل درباریانی چون ناصرالدین‌شاه و اعتمادالسلطنه به فرهنگ فرانسوی داشت. سرانجام در اواخر دوره، با ورود روشنفکرانی چون آخوندزاده، جلال‌الدین میرزا و کرمانی و نیز نشریات مستقلی مانند بهار، دانش و ارمغان، ترجمه از انحصار دربار خارج شد و به عرصه‌ای برای نقد استبداد و طرح اندیشه مدرن بدل گشت.

در سطح «سویه‌گیری»، غالب این ترجمه‌ها سیاسی، شاه‌محور و گزینشی بود؛ دربار قاجار عمدتاً آثاری را برمی‌گزید که با گفتمان استبدادی و هویت باستانی همخوانی داشت، از محتوای انقلابی یا فلسفه سیاسی مدرن پرهیز می‌کرد، و بسیاری از ترجمه‌های چالشی به‌صورت دست‌نویس در خزاین سلطنتی بایگانی می‌شدند. باین‌حال، همین جریان گزینشی، به‌طور ناخواسته، کارکردی هویت‌ساز و ملی‌گرا نیز یافت؛ زیرا با ترجمه آثار مستشرقان (چون هرودوت، مالکوم و رالینسون) و تألیفات اقتباسی (چون دُرّ التیجان و نامه خسروان)، تکه‌هایی از تاریخ ایران باستان از چنگ اساطیر بیرون آمد و به روایتی مستندتر و نقادانه تبدیل شد. همین امر، تاریخ‌نگاری سنتی شاه‌محور را متحول ساخت و به‌تدریج، ترجمه‌ها را به ابزاری برای بیداری فرهنگی، تقویت ناسیونالیسم و آشنایی با نظریه دولت مدرن مبدل کرد که در نهایت به روشنگری مشروطه‌خواهی انجامید.

در نهایت، ترجمه متون تاریخی در دوره قاجار، صحنه‌ای از تقابل دو رویکرد متناقض بود: از یک‌سو، تلاش برای تقلید ابزاری از تکنیک حکمرانی غرب به‌منظور تحکیم استبداد کهن، و از سوی دیگر، گشودن دریچه‌ای به سوی نهادها و ایده‌هایی که در نهایت، همان استبداد را به چالش کشیدند. بدین‌سان، ترجمه اگرچه با نیت توجیه وضع موجود و با تمرکز بر آموزش شاه و نخبگان و گاه نقد غیرمستقیم حکومت آغاز شد، اما به‌عنوان پدیده‌ای دوسویه، نه‌تنها به بازآفرینی هویت تاریخی ایرانیان یاری رساند و عقب‌ماندگی ایران را در برابر تمدن غربی به تصویر کشید، بلکه به ابزاری مؤثر در گذار از نظام سنتی به اندیشه دولت مدرن و زمینه‌سازی مشروطه مبدل گردید.

ملاحظات اخلاقی

پژوهش حاضر بدون حمایت مالی نهادها و افراد و اشخاص حقیقی و حقوقی و بدون حضور مشارکت‌کنندگان دیگر، صرفاً توسط نویسنده مقاله، مندرج در ابتدای پژوهش، صورت پذیرفت.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسنده این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید است.

منابع

- ابوالحسنی، ر. (۱۳۸۷). «مؤلفه‌های هویت ملی با رویکردی پژوهشی»، زمستان، دوره ۳۸، شماره ۴، صص ۱-۲۲.
- اتکین، م. (۱۳۸۲). روابط ایران و روس (۱۸۲۸-۱۷۸۰). ترجمه محسن خادم. تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- احمدزاده، م. ا. (۱۳۹۰). «وضعیت ترجمه، کنشگران و ابعاد آن در دوره قاجار»، مجله تاریخ ایران، تابستان و پاییز، شماره ۱۰ (پیاپی ۵/۶۸). صص ۲۶-۱.
- احمدی، ج. (۱۳۷۹). «اولین سفیر قاجار در پاریس». گنجینه اسناد. شماره ۳۷ و ۳۸. بهار و تابستان. صص ۱۰-۲۲.
- احمدی، ج. (۱۳۸۳). ایران هویت، ملیت، قومیت، تهران، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- احمدی، ک. (۱۴۰۰). از مرز تا مرز (پژوهشی جامع در باب هویت و قومیت در ایران). لندن، انتشارات مهری.
- اشرف، ا. (۱۳۵۹). موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دوره قاجاریه. تهران، پیام (زمینه).
- اعتمادالسلطنه، م. ح. (۱۳۵۰ ش). روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، چاپ ایرج افشار، تهران.
- اعتمادالسلطنه، م. ح. (۱۳۷۱). ذر التیجان فی تاریخ بنی الاشکان، تصحیح نعمت احمدی. تهران، نشر اطلس.
- اعتمادالسلطنه، م. ح. (۱۳۵۷). صدرالتواریخ. به اهتمام محمد مشیری. چاپ دوم تهران، انتشارات روزبهان.
- افشار یزدی، م. (۱۳۸۹). سیاست اروپا در ایران، ترجمه دهشیری، تهران، بنیاد.
- افشار، ا. (۱۳۸۰). «نگاهی گذرا به تاریخ‌نگاری ایرانیان»، در یاد پاینده، مجموعه ۴۶ گفتار پژوهشی، به کوشش رضا رضازاده لنگرودی، تهران.
- اقبال آشتیانی، ع. (بی‌تا). تاریخ تمدن جدید، قسمت ۲، تاریخ تمدن جدید در ایران، تهران، بی‌نا.
- امانت، ع. (۱۳۷۷). «پورخاقان و اندیشه بازیابی تاریخ ملی ایران، جلال‌الدین میرزا و نامه خسروان»، در ایران نامه، سال (۱۷).
- انوار، ع. (۱۳۶۹). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران، تهران، کتابخانه ملی ایران.
- ایوانف، م. س. (۱۳۵۶). تاریخ نوین ایران. ترجمه هوشنگ تیزابی، حسن قائم پناه. تهران، اسلوج.
- آبراهامیان، ی. (۱۳۷۶). مقالاتی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران. ترجمه سهیلا ترابی. تهران، نشر شیرازه.
- آدمیت، ف. (۱۳۴۶). «انحطاط تاریخ‌نگاری در ایران»، سخن، سال ۱۷، شماره (۱). فروردین‌ماه.
- آدمیت، ف. (۱۳۴۶). اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، تهران.
- آدمیت، ف. (۱۳۴۹). اندیشه‌های میرزافتحعلی آخوندزاده، تهران.
- آدمیت، ف. (۱۳۹۸). امیرکبیر و ایران، نشر خوارزمی، تهران.
- آذرنگ، ع. ح. (۱۴۰۰). تاریخ ترجمه در ایران (از دوران باستان تا پایان عصر قاجار) نشر ققنوس.
- آرین‌پور، ی. (۱۳۵۷). از صبا تا نیما، تهران، جیبی، ج ۲، تهران.
- بروگش، ه. (۱۳۷۴). در سرزمین آفتاب. ترجمه مجید جلیوند. تهران، نشر مرکز.
- پورمند، ج. ع.، داوری، ر. (۱۳۹۱). «تصویر شاهانه و بازنمایی قدرت در قاجاریه؛ مطالعه تطبیقی هنر دوره فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه قاجار در گفتمان قدرت»، مطالعات تطبیقی هنر، سال دوم پاییز و زمستان، شماره ۴، صص ۹۳-۱۰۵.
- تربیت، م. ع.، براون، ا. (۱۳۴۱). تاریخ مطبوعات ایران در دوره مشروطیت، ج ۳، ترجمه رضا صالح‌زاده، نشر معرفت، تهران.
- ترنزیو، پ. ک. (۱۳۶۳). رقابت‌های روس و انگلیس در ایران و افغانستان. ترجمه عباس آذرین. تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- تره زل. (۱۳۶۱). یادداشت‌های تره زل در سفر به ایران، ترجمه عباس اقبال، تهران، یساولی.
- تقی‌زاده، ج. (۱۳۴۹ - ۱۳۵۸ ش). مقالات تقی‌زاده، چاپ ایرج افشار، تهران.
- تکمیل همایون، ن. (۱۳۷۰). «وقایع‌نگاری»، در یکی قطره باران، جشن‌نامه استاد دکتر عباس زریاب خوئی، به کوشش احمد تفضلی، تهران.
- تیموری، ا. (۱۳۸۴). دو سال آخر؛ یادداشت‌های روزانه سرجان کمبل نماینده انگلیس در دربار ایران در سال‌های ۱۸۳۳-۳۴. ج ۱، تهران، دانشگاه تهران.
- حائری، ع. (۱۳۶۷). نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دورویه بورژوازی غرب، امیرکبیر، تهران.
- حسین طلایی، پ. نجفیان رضوی، ل. (۱۳۹۰). «علل گرایش به ترجمه کتاب‌های تاریخی در عصر قاجار (با نگاهی به جریان‌های عمده ترجمه در ایران)». پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، بهار و تابستان - شماره ۲۲، صص ۱-۱۴.
- خسروبیگی، ه. خالد فیضی، م. (۱۳۹۱). «ترجمه در دوره قاجار (از ۱۲۱۰ ق. تا پایان دوره مظفری)». مجله ادب فارسی، دوره ۲، شماره ۲، شماره پیاپی ۲، اسفند، صص ۱۲۵-۱۴۶.
- دانش‌پژوه، م. ت. (۱۳۶۰). «نخستین کتاب‌های فلسفه و علوم جدید در ایران»، نشر دانش، سال ۲، ش ۲ (بهمن و اسفند) صص ۸۸-۱۰۱.

دبیا، ل. (۱۳۷۸). «تصویر قدرت و قدرت تصویر، نیت و نتیجه در نخستین نقاشی‌های عصر قاجار (۱۷۸۵ - ۱۸۳۴ م)». ایران‌نامه تابستان، شماره ۶۷، صص ۴۲۳ - ۴۵۲.

- رجایی، ف. (۱۳۸۲). مشکل هویت ایرانیان امروز، تهران، نشر نی.
- رحمانی، ب. (۱۳۹۲). پادشاهان اساطیری و حکمرانان بین‌النهرین، نشر یادداشت، تهران.
- زاهد، س. (۱۳۸۷). «هویت ملی ایرانیان»، مجله راهبرد یاس، سال اول، شماره چهارم، صص ۱۲۹ - ۱۳۸.
- ژوبر، آ. (۱۳۴۷). مسافرت در ارمنستان و ایران، ترجمه علیقلی اعتمادمقدم، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- ستاری، ج. (۱۳۸۷). کاروان فرهنگ در فرنگ، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سجودی، ف، عطایی، ش. (۱۳۹۹). «بررسی تحول کارکرد پیکرنگاری در دوره دوم قاجار و پیامدهای گفتمانی آن»، پژوهش‌نامه گرافیک نقاشی، دوره ۳، شماره ۵، اسفندماه، صص ۱۱۷ - ۱۲۷.
- سریع‌القلم، م. (۱۳۹۰). اقتدارگرایی ایرانی در عهد قاجار. تهران، نشر فرزانه روز.
- شادقزوینی، پ، عبدالله‌زاده نسودی، غ. (۱۴۰۲). «بررسی چگونگی تأثیرپذیری نقش‌برجسته‌های دوره فتحعلی‌شاه قاجار از دوره ساسانی»، مطالعات هنرهای تجسمی، دوره ۱، شماره ۱، تیرماه، صص ۵ - ۱۴.
- شوهانی، س. (۱۳۹۳). «قاجارها با ترجمه در پی رفع چه نیازی بودند؟ ترجمه در عصر قاجار»، سرویس اندیشه فرهنگ امروز، شناسه خبر، ۱۳۴۳۸ - سه‌شنبه ۵ فروردین‌ماه.
- صلاح، م. (۱۳۹۶). «تأثیر اقدامات اصلاحی مورگان شوستر آمریکایی و صف‌بندی‌های موجود در برابر آن در اواخر دوره قاجار». پژوهش‌های ایران شناسی، ۷(۱)، صص ۶۷ - ۸۷.
- صلواتی، ل. (۱۴۰۰). «تاریخ ترجمه در دوره قاجار»، مطالعات تاریخ و تمدن ایران و اسلام، تابستان، دوره ششم - شماره ۲، صص ۹۱ - ۱۰۲.
- ططری، ع. (۱۳۸۴). «نقد و نظری بر شخصیت و آثار محمدحسن اعتمادالسلطنه»، مجله پیام بهارستان، تیرماه، شماره ۴۹، صص ۶ - ۱۳.
- عیسوی، ج. (۱۳۶۲). تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار، ۱۳۳۲ - ۱۲۱۵ هـ. ق.). ترجمه یعقوب آژند. تهران، نشر گستره.
- فرمانفرمایان، ج. (۱۳۸۰). «تاریخ‌نگاری ایران در سده نوزدهم و بیستم»، تاریخ‌نگاری در ایران، ترجمه یعقوب آژند، گستره.
- فریزر، ج. ب. (۱۳۶۶). سفرنامه فریزر معروف به سفر زمستانی. ترجمه منوچهر امیری. تهران، توس.
- فشاهی، م. ر. (۱۳۵۲). «نهضت ترجمه در عهد قاجار ۱»، نگین، سال نهم، شماره ۹۹، مرداد. صص ۱۸ - ۲۵.
- فلاح، م. (۱۳۸۷). نقش زبان فارسی در گسترش هویت ملی و فرهنگی ایران، مطالعات ملی، تابستان، شماره ۳۴، صص ۳ - ۳۰.
- فوران، ج. (۱۳۷۷). مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی. ترجمه احمد تدین. تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- قاسمی، ف. (۱۳۷۹). مشاهیر مطبوعات ایران - محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، ج ۱، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قدیمی قیداری، ع.، شوهانی، س. (۱۴۰۱). «تربیت مورخ یا تربیت معلم اعزام دانشجویان رشته تاریخ و جغرافیا به اروپا (۱۳۰۷ - ۱۳۱۲ خ)؛ انگیزه‌ها، سازوکارها و نتایج»، مجله تاریخ ایران، دوره ۱۵، شماره ۲ - شماره پیاپی ۳۳، صص ۸۳ - ۱۱۱.
- کاتوزیان، م. ع. (۱۳۸۵). دولت و جامعه در ایران. ترجمه حسن افشار. تهران، نشر مرکز.
- کچوئیان، ج. (۱۳۸۷). تطورات گفتمان‌های هویتی ایران، ایرانی در کشاکش با تجدد و مابعد تجدد. تهران، نشر نی.
- کدی، ن. آر (۱۳۸۸). «ایران در دوره آخرین شاهان قاجار، ۱۹۲۲ - ۱۸۴۸». در تاریخ ایران به روایت کمبریج، دوره افشار، زند و قاجار. ترجمه مرتضی ثاقب فر. تهران، جامی. صص ۷۰ - ۲۲۳.
- کرزن، ج. ن. (۱۳۷۳). ایران و قضیه ایران. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. ۲ جلد. تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- کسروی، ا. (۱۳۶۳). تاریخ مشروطه ایران، تهران.
- کیانفر، ج. (۱۳۷۵). ترجمه، گذرگاه انتقال فرهنگ غرب به ایران، تهران، سروش.
- گیبون، ا. (۱۳۴۷). تاریخ تنزل و خرابی دولت روم، ترجمه، میرزا رضا، نسخه خطی ترجمه، کتابخانه ملی، شماره ۶۶.
- محبوبی اردکانی، ح. (۱۳۷۰). تاریخ مؤسسات تمدنی جدید ایران، ج ۱، انتشارات دانشگاه تهران.
- محسنی، ا.، خاچاطوریان سراهی، آ. (۱۳۹۰). «نهضت ترجمه در عصر قاجار»، پیام بهارستان، سال سوم، بهار، شماره ۱۱، صص ۷۸۷ - ۷۹۸.
- محمود، م. (۱۳۷۸). تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزده میلادی. ج ۱ و ۲. تهران، انتشارات اقبال.
- مقتون دبلی، عبدالرزاق بن نجفقلی. (۱۳۵۱). مآثر سلطانی، تاریخ جنگ‌های ایران و روس، تبریز ۱۲۴۱، چاپ غلامحسین صدری افشار، چاپ افست تهران.

منصوربخت، ق، عبادی جام‌خانه، ر، شعبانی، ر. (۱۳۹۷). «بررسی شاخصه‌های نوین تاریخ‌نگاری محلی در آثار اعتمادالسلطنه»، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی، سال ششم، شماره دوم، پیاپی ۱۲، صص ۲۵۲-۲۲۹.

موریه، ج. (۱۳۸۶). سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی، ترجمه میرزا حبیب اصفهانی، تهران، نگاه.

مونیکا، ام. ر. (۱۳۸۱). آموزش، دین و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران، ققنوس.

مینوی، م. (۱۳۳۲). «اولین کاروان معرفت ۲»، مجله یغما، سال ششم، شهریور، شماره ۶ (پیاپی ۶۳)، صص ۲۳۲-۲۳۷.

ناطق، ه. (۱۹۸۸). ایران در راه یابی فرهنگی، ۱۸۴۸-۱۸۳۴، لندن.

نعمتی، ن.، پیره‌مردشتریان، ج. (۱۴۰۲). «شکل‌گیری و عملکرد انجمن اسلامی تبریز در دوران مشروطه (۲۱ محرم - ۱۷ رمضان ۱۳۲۶ قمری)». پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۱۳(۲)، صص ۷۵-۹۵.

ورهرام، غ. ر. (۱۳۸۵). نظام سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار. تهران، مؤسسه انتشارات معین.

هاشمی، ا، فنا، ف، باله، چ، سادا گروو، پ. س.، فخری، ح، کلیاسی‌اشتری، ح. (۱۳۸۹). «ترجمه در دوره قاجار ۱۲۱۰-۱۳۴۴ ه.ق». در مجموعه مقالات نهضت ترجمه در فرهنگ اسلامی، تهران، نشر کتاب مرجع، صص ۷۵-۹۵.

همبلی، گ. (۱۳۸۸). «قاجاریان» و «ایران در زمان فتحعلی‌شاه و محمدشاه قاجار». در تاریخ ایران به روایت کمبریج، دوره افشار، زند و قاجار. ترجمه مرتضی ثاقب فر. تهران، جامی. صص ۸۷-۱۳۷.

یوسفی فر، ش. (۱۳۹۸). «بازنمایی مسائل اجتماعی ایران در اسناد دیوان عدلیه اعظم، آغاز سده ۱۴ / ۲۰». پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۱۹(۱)، صص ۱۹۳-۲۱۳.

References

- Ābrāhāmīyān, Y. 1997. *Essays on the Political Sociology of Iran*. Translated by Suhaylā Turābī. Tehran: Shīrāzah Publications. [In Persian].
- Abū al-Ḥasanī, R. 2008. "Components of National Identity with a Research-Oriented Approach." *Winter*, Vol. 38, No. 4, pp. 1-22. [In Persian].
- Ādamīyat, F. 1967a. "The Decline of Historiography in Iran." *Sukhan*, Vol. 17, No. 1, March. [In Persian].
- Ādamīyat, F. 1970. *The Thoughts of Mīrzā Fath'alī Ākhūndzādah*. Tehran. [In Persian].
- Ādamīyat, F. 1967.b. *The Thoughts of Mīrzā Āqā Khān Kirmānī*. Tehran. [In Persian].
- Ādamīyat, F. 2019. *Amīr Kabīr and Iran*. Tehran: Khwārazmī Publications. [In Persian].
- Afshār Yazdī, M. 2010. *European Policy in Iran*. Translated by Dihshīrī. Tehran: Bunyād. [In Persian].
- Afshār, Ī. 2001. "A Brief Look at Iranian Historiography." In *Yādgār-e Pāyandeh: A Collection of 46 Research Essays*, edited by Riḍā Riḍāzādah Langarūdī. Tehran. [In Persian].
- Aḥmadī, Ḥ. 2000. "The First Qajar Ambassador in Paris." *Ganjīnah-i Asnād*, Nos. 37 and 38, Spring and Summer, pp. 10-22. [In Persian].
- Aḥmadī, Ḥ. 2004. *Iran: Identity, Nationality, Ethnicity*. Tehran: Institute for Humanities Research and Development. [In Persian].
- Aḥmadī, K. 2021. *From Border to Border (A Comprehensive Study of Identity and Ethnicity in Iran)*. London: Mihrī Publications. [In Persian].
- Aḥmadzādah, M. A. 2011. "The Status of Translation, Its Actors and Dimensions in the Qajar Period." *Journal of Iranian History*, Summer and Autumn, No. 10 (Consecutive Issue 68/5), pp. 1-26. [In Persian].
- Amanat, A. 1998. "Pūrkhāqān and the Quest for Reviving Iran's National History: Jalāl al-Dīn Mīrzā and the Nāmāh-i Khusrawān." *Īrān Nāmāh*, Vol. 17. [In Persian].
- Anvār, 'A. 1990. *Catalogue of Manuscripts in the National Library of Iran*. Tehran: National Library of Iran. [In Persian].
- Ārīnpūr, Y. 1978. *From Šabā to Nīmā*. Vol. 2. Tehran: Jībī. [In Persian].

- Ashraf, A. 1980. *Historical Obstacles to the Development of Capitalism in Qajar Iran*. Tehran: Payām (Zamīnah). [In Persian].
- Atkin, M. 2003. *Iran-Russia Relations (1780–1828)*. Translated by Muḥsin Khādim. Tehran: University Publishing Center. [In Persian].
- Āzarang, ‘A. H. 2021. *A History of Translation in Iran (From Ancient Times to the End of the Qajar Era)*. Tehran: Quqnūs. [In Persian].
- Bausani, A. (1962). *I Persiani*, Florence, Sansoni.
- Brugsch, H. 1995. *In the Land of the Sun*. Translated by Majīd Jalīlvand. Tehran: Markaz Publications. [In Persian].
- Curzon, G. N. 1994. *Persia and the Persian Question*. Translated by Gholām‘alī Vahīd Māzandarānī. 2 vols. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].
- Dānīshpazhūh, M. T. 1981. “The First Books on Philosophy and Modern Sciences in Iran.” *Dānīsh-i Nuwīn*, Year 2, No. 2 (February–March), pp. 88–101. [In Persian].
- Dībā, L. 1999. “Image of Power and Power of Image: Intention and Result in the Early Paintings of the Qajar Era (1785–1834).” *Īrān Nāmāh*, Summer, No. 67, pp. 423–452. [In Persian].
- Fallāḥ, M. 2008. “The Role of the Persian Language in Expanding Iran’s National and Cultural Identity.” *National Studies*, Summer, No. 34, pp. 3–30. [In Persian].
- Farmānfarmā‘iyyān, Ḥ. 2001. “Historiography in Iran in the Nineteenth and Twentieth Centuries.” In *Historiography in Iran*, translated by Ya‘qūb Āzhand. Tehran: Gustarah. [In Persian].
- Fishāhī, M. R. 1973. “The Translation Movement in the Qajar Era (Part 1).” *Nigīn*, Year 9, No. 99, August, pp. 18–25 [In Persian].
- Foran, J. 1998. *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from the Safavids to the Post-Revolutionary Years*. Translated by Aḥmad Taddīn. Tehran: Rasā Cultural Services Institute. [In Persian].
- Fraser, J. B. 1987. *Travels in Iran (Known as the Winter Journey)*. Translated by Manūchihr Amīrī. Tehran: Tūs. [In Persian].
- Gibbon, E. 1868. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Translated by Mīrzā Riḍā. Manuscript translation, National Library of Iran, No. 66. [In Persian].
- Ḥā‘irī, ‘A. H. 1988. *The First Encounters of Iranian Thinkers with the Dual Nature of Western Bourgeoisie*. Tehran: Amīrkabīr. [In Persian].
- Hambly, G. 2009. “The Qajars” and “Iran during the Reigns of Fath‘alī Shāh and Muḥammad Shāh Qajar.” In *The Cambridge History of Iran*, Vol. 7: The Afshar, Zand, and Qajar Periods. Translated by Murtaẓā Ṣāqīb Far. Tehran: Jāmī, pp. 87–137. [In Persian].
- Hāshimī, A., F. Fanā, Ch. Bālm, P. S. Sādā-Gurū, Ḥ. Fakhrī, and Ḥ. Kalbāsī Ashtarī. 2010. “Translation in the Qajar Period (1210–1344 AH).” In *Collected Articles on the Translation Movement in Islamic Culture*. Tehran: Kitāb-i Marja‘ Publications, pp. 75–95. [In Persian].
- Ḥusayn Ṭalā‘ī, P., and L. Najafīyān Razavī. 2011. “Causes of the Trend toward Translating Historical Books in the Qajar Era (with a Look at the Major Translation Movements in Iran).” *Critical Journal of Humanities Texts and Programs*, Spring–Summer, No. 22, pp. 1–14. [In Persian].
- I‘timād al-Saltānah, M. Ḥ. 1971. *The Diary of I‘timād al-Saltānah*. Edited by Īraj Afshār. Tehran. [In Persian].
- I‘timād al-Saltānah, M. Ḥ. 1978. *Ṣadr al-Tawārīkh*. Edited by Muḥammad Mushīrī. 2nd ed. Tehran: Rūzbahān Publications. [In Persian].

- I'timād al-Salṭānah, M. Ḥ. 1992. *Durar al-Tijān fī Tārīkh Banī al-Ashkān*. Edited by Ni'mat Aḥmadī. Tehran: Naṣr-e Āṭlas. [In Persian].
- Iqbāl Āshtiyānī, 'A. n.d. *History of Modern Civilization, Part 2: History of Modern Civilization in Iran*. Tehran: no publisher. [In Persian].
- Īsawī, Ch. 1983. *The Economic History of Iran (Qajar Era, 1215–1332 AH)*. Translated by Ya'qūb Āzhand. Tehran: Gustarah Publications. [In Persian].
- Ivanov, M. S. 1977. *Modern History of Iran*. Translated by Hūshang Tīzābī and Ḥasan Qā'im Panāh. Tehran: Aslūj. [In Persian].
- Jaubert, A. 1968. *Travels in Armenia and Iran*. Translated by 'Alī Qulī I'timād Muqaddam. Tehran: Bunyād-i Farhang-i Īrān. [In Persian].
- Kachū'iyān, Ḥ. 2008. *The Evolution of Identity Discourses in Iran: Iran in Conflict with Modernity and Post-Modernity*. Tehran: Nay Publications. [In Persian].
- Kasravī, A. 1984. *A History of Iran's Constitutional Revolution*. Tehran. [In Persian].
- Kātiūziyān, M. 'A. 2006. *State and Society in Iran*. Translated by Ḥasan Afshār. Tehran: Markaz Publications. [In Persian].
- Keddie, N. R. 2009. "Iran in the Era of the Last Qajar Kings, 1848–1922." In *The Cambridge History of Iran, Vol. 7: The Afshar, Zand, and Qajar Periods*. Translated by Murtaẓā Ṣāqīb Far. Tehran: Jāmī, pp. 70–223. [In Persian].
- Khusrawbaygī, H., and M. Khālīd Fayẓī. 2012. "Translation in the Qajar Period (from 1210 AH to the End of the Muẓaffarī Era)." *Journal of Persian Literature*, Vol. 2, No. 2 (Consecutive Issue 2), February, pp. 125–146. [In Persian].
- Kiyānfār, J. 1996. *Translation: The Gateway for the Transfer of Western Culture to Iran*. Tehran: Surūsh. [In Persian].
- Maḥbūbī Ardakānī, Ḥ. 1991. *A History of Modern Civil Institutions in Iran. Vol. 1*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian].
- Maḥmūd, M. 1999. *A History of Iran-Britain Political Relations in the Nineteenth Century. Vols. 1 and 2*. Tehran: Iqbāl Publications. [In Persian].
- Manšūrbakht, Q., R. 'Ibādī Jāmkhānah, and R. Sha'bānī. 2018. "A Study of the Modern Characteristics of Local Historiography in the Works of I'timād al-Salṭānah." *Journal of Local Histories*, Year 6, No. 2 (Consecutive Issue 12), pp. 229–252. [In Persian].
- Mīnuvī, M. 1953. "The First Caravan of Knowledge (Part 2)." *Yaghmā*, Year 6, No. 6 (Consecutive Issue 63), September, pp. 232–237. [In Persian].
- Monica, M. R. 2002. *Education, Religion, and the Discourse of Cultural Reform in the Qajar Period*. Translated by Maḥdī Ḥaqīqatkhawāh. Tehran: Quqnūs. [In Persian].
- Morier, J. 2007. *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*. Translated by Mīrzā Ḥabīb Iṣfahānī. Tehran: Nigāh. [In Persian].
- Mottahedeh, R.P.(1976). "The Shu'ubiyah Controversy and the Social History of Early Islamic Iran," *IJMES* 7/2, pp. 161-82.
- Muftūn Dumbulī, 'Abd al-Razzāq ibn Najaf Qulī. 1972. *Ma'āthir Sulṭāniyyah: A History of the Iran-Russia Wars, Tabriz 1241 AH*. Edited by Gholāmḥusayn Ṣadrī Afshār. Offset reprint. Tehran. [In Persian].
- Muḥsinī, A., and A. Khāchāṭūriyān Sarādehī. 2011. "The Translation Movement in the Qajar Era." *Payām-i Bahāristān*, Year 3, Spring, No. 11, pp. 787–798. [In Persian].
- Nāṭiq, H. 1988. *Iran on the Path of Cultural Encounter, 1834–1848*. London. [In Persian].

- Ni'matī, N., and J. Pīrah-Mardashturbān. 2023. "Formation and Function of the Islamic Society of Tabriz during the Constitutional Revolution (21 Muḥarram – 17 Ramaḍān 1326 AH)." *Iranian Studies*, Vol. 13, No. 2, pp. 75–95. [In Persian].
- Pūrmand, H. 'A., and R. Dāvarī. 2012. "The Royal Image and the Representation of Power in the Qajar Period: A Comparative Study of the Art of the Reigns of Faṭḥ'alī Shāh and Nāṣir al-Dīn Shāh Qajar in the Discourse of Power." *Comparative Art Studies*, Year 2, Autumn and Winter, No. 4, pp. 93–105. [In Persian].
- Qadīmī Qaydārī, 'A., and S. Shūhānī. 2022. "Educating Historians or Training Teachers: Sending Students of History and Geography to Europe (1928–1933); Motivations, Mechanisms, and Outcomes." *Journal of Iranian History*, Vol. 15, No. 2 (Consecutive Issue 33), pp. 83–111. [In Persian].
- Qāsimī, F. 2000. *Prominent Figures of the Iranian Press: Muḥammad Ḥasan Khān I'timād al-Saltānah*. Vol. 1. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publishing Organization. [In Persian].
- Raḥmānī, B. 2013. *Mythical Kings and Mesopotamian Rulers*. Tehran: Yāddāsht Publications.
- Rajā'ī, F. 2003. *The Problem of Iranian Identity Today*. Tehran: Nay Publications. [In Persian].
- Šalāḥ, M. 2017. "The Impact of the Reforms of the American Morgan Shuster and the Existing Factions Opposing Him in the Late Qajar Period." *Iranian Studies*, Vol. 7, No. 1, pp. 67–87. [In Persian].
- Šalavāfī, L. 2021. "A History of Translation in the Qajar Period." *Studies in Iranian and Islamic History and Civilization*, Summer, Vol. 6, No. 2, pp. 91–102. [In Persian].
- Sarī' al-Qalam, M. 2011. *Iranian Authoritarianism in the Qajar Era*. Tehran: Farzān Rūz Publications. [In Persian].
- Sattārī, J. 2008. *The Caravan of Culture to Europe*. Tehran: Office of Cultural Research. [In Persian].
- Shād Qazvīnī, P., and Gh. 'Abdullāhzādah Nasūdī. 2023. "A Study of How the Reliefs of the Faṭḥ'alī Shāh Qajar Period Were Influenced by the Sāsānian Period." *Studies in Visual Arts*, Vol. 1, No. 1, July, pp. 5–14. [In Persian].
- Shūhānī, S. 2014. "What Needs Did the Qajars Seek to Address through Translation? Translation in the Qajar Era." *Farhang-i Imrūz* (Thought Section), News ID 13438, 25 March. [In Persian].
- Sujūdī, F., and Sh. 'Aṭā'ī. 2020. "An Examination of the Functional Transformation of Portraiture in the Second Qajar Period and Its Discursive Consequences." *Journal of Graphic and Painting Studies*, Vol. 3, No. 5, March, pp. 117–127. [In Persian].
- Takmil Humāyūn, N. 1991. "Chronicle Writing." In *Yakī Qatrah Bārān: Festschrift for Professor Dr. 'Abbās Zaryāb Khū'ī*, edited by Aḥmad Tafāzzulī. Tehran. [In Persian].
- Taqīzādah, H. 1970–1979. *Collected Essays of Taqīzādah*. Edited by Īraj Afshār. Tehran. [In Persian].
- Tarbiyat, M. 'A., and E. G. Browne. 1962. *A History of the Iranian Press during the Constitutional Period*. Vol. 3. Translated by Ridā Šāliḥzādah. Tehran: Ma'rifat Publications. [In Persian].
- Ṭaṭrī, 'A. 2005. "Criticism and Reflection on the Character and Works of Muḥammad Ḥasan I'timād al-Saltānah." *Payām-i Bahāristān*, July, No. 49, pp. 6–13. [In Persian].
- Taymūrī, A. 2005. *The Last Two Years: The Diaries of Sir John Campbell, British Representative at the Persian Court, 1833–1834*. Vol. 1. Tehran: University of Tehran. [In Persian].

- Terenzio, P. C. 1984. Russo-British Rivalry in Iran and Afghanistan. Translated by ‘Abbās Āzarīn. Tehran: Scientific and Cultural Publications Company. [In Persian].
- Trezel. 1982. Trezel’s Travel Notes in Iran. Translated by ‘Abbās Iqbāl. Tehran: Yasāvulī. [In Persian].
- Varhrām, Gh. R. 2006. The Political System and Social Organizations of Iran in the Qajar Era. Tehran: Mu‘īn Publications. [In Persian].
- Yūsufī Far, Sh. 2019. “Representation of Iran’s Social Issues in the Documents of the Supreme Justice Court, Early 14th/20th Century.” *Iranian Studies*, Vol. 9, No. 1, pp. 193–213. [In Persian].
- Zāhid, S. 2008. “Iranian National Identity.” *Rāhburd-i Yās*, Vol. 1, No. 4, pp. 129–138. [In Persian].